ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

ADABIY TANQID JANRLARI

Djurayeva Nodiraxon Foziljonovna
FarDU, Filologiya fakulteti
o'zbek tili yo'nalishi talabasi
nodirajorayevaa2@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.24081941

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada adabiy tanqid janrlarining mohiyati, shakllanish omillari, tasnifi va adabiy jarayondagi vazifalari yoritiladi. Taqriz, adabiy-tanqidiy maqola, esse, adabiy portret, taqriz-munozara, ochiq xat, suhbat, taqriznoma va adabiy sharh kabi janrlarning o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, har bir janrning badiiy asarni baholash, ijodkor mahoratini ochish, kitobxon dunyoqarashini kengaytirish va adabiy-estetik mezonlarni shakllantirishdagi o‘rni ko‘rib chiqiladi. Maqolada an’anaviy tanqidiy janrlarning zamonaviy matbuot va raqamli axborot muhitidagi ko‘rinishlari hamda tanqidchilikda xolislik, dalillilik va ilmiy asoslanganlik tamoyillarining ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: adabiy tanqid, tanqid janrlari, taqriz, maqola, adabiy portret, esse, adabiy sharh, munozara, badiiy tahlil, estetik mezon, kitobxon, adabiy jarayon.

KIRISH

Adabiyot jamiyatning ma’naviy hayoti, inson tafakkuri va estetik qarashlarini aks ettiruvchi muhim san’at turidir. Badiiy asar yaratilishi bilan adabiy jarayon yakunlanmaydi: asar o‘quvchi tomonidan qabul qilinadi, muhokama qilinadi, baholanadi va turli talqinlarga sabab bo‘ladi. Ana shu jarayonda adabiy tanqid muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Adabiy tanqid badiiy asarning mazmuni va shaklini tahlil qilish, uning yutuq hamda kamchiliklarini aniqlash, ijodkorning mahoratini baholash va adabiy jarayonning rivojlanish tendensiyalarini belgilashga xizmat qiladi.

Adabiy tanqidning samarali faoliyat yuritishi uning janrlar tizimi bilan chambarchas bog‘liq. Janr tanqidchining fikrini qanday shaklda bayon etishini, tahlilning qamrovi va usulini, dalillarni tanlash hamda xulosalarni ifodalash yo‘lini belgilaydi. Masalan, taqriz muayyan asar haqida ixcham va asoslangan baho berishga yo‘naltirilsa, ilmiy-tanqidiy maqola kengroq muammoni o‘rganadi. Adabiy portret ijodkor shaxsiyati va ijodiy yo‘lini yoritadi, esse esa tanqidchining erkin mushohadasi va obrazli tafakkurini namoyon etadi.

Adabiy tanqid janrlari tarixiy taraqqiyot davomida o‘zgarib, yangi shakllar bilan boyib borgan. Dastlabki adabiy mulohazalar tazkira, debocha, maktub va xotira shakllarida uchragan bo‘lsa, matbuot rivoji bilan taqriz, maqola, adabiy sharh, suhbat va munozara kabi janrlar keng tarqaldi. Bugungi raqamli muhitda esa podkast, videotaqriz, blog-tahlil va onlayn muhokamalar ham tanqidiy fikr almashishning yangi ko‘rinishlariga aylanmoqda.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, adabiy tanqid janrlarini chuqur bilish badiiy asarni yuzaki baholashdan saqlaydi, tahlilning maqsadi va usulini to‘g‘ri tanlashga yordam beradi. Ayniqsa, bugungi axborot oqimi kuchaygan sharoitda kitob haqida bildirilayotgan har qanday fikrni professional tanqid bilan tenglashtirmaslik, dalilga asoslangan tahlil va oddiy taassurot o‘rtasidagi farqni anglash muhimdir.

Maqolaning maqsadi adabiy tanqid janrlarining asosiy turlarini tavsiflash, ularning o‘ziga xos xususiyatlari va vazifalarini ochib berish hamda zamonaviy adabiy jarayondagi ahamiyatini ko‘rsatishdan

iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun janr tushunchasi, tanqidiy tahlil mezonlari, alohida janrlarning tuzilishi va zamonaviy shakllari izchil ko‘rib chiqiladi.

ASOSIY QISM

Janr adabiyotshunoslikda muayyan mazmun va shakl xususiyatlariga ega bo‘lgan, tarixan tarkib topgan ijodiy ko‘rinish sifatida izohlanadi. Adabiy tanqid janri esa badiiy asar, ijodkor yoki adabiy jarayon haqidagi fikrni ma’lum kompozitsiya, bayon usuli va tahlil mezonlari asosida ifodalovchi tanqidiy shakldir. Janr tanqidchining maqsadiga mos ravishda tanlanadi: ayrim hollarda yangi kitob haqida tezkor munosabat bildirish, boshqa vaziyatda esa muayyan adabiy muammoni chuqur ilmiy tahlil qilish talab etiladi.

Adabiy tanqid janrlarini tasniflashda yagona, barcha tadqiqotchilar tomonidan bir xil qabul qilingan ro‘yxat mavjud emas. Chunki janrlar o‘zaro ta’sirga kirishadi, bir maqola tarkibida taqriz, esse, portret yoki munozara elementlari birlashishi mumkin. Shunga qaramay, amaliyotda ularni shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin: muayyan asarni baholovchi janrlar; ijodkor yoki adabiy hodisani kengroq tahlil qiluvchi janrlar; adabiy jarayon va muammolarni umumlashtiruvchi janrlar.

Birinchi guruhga taqriz, annotatsion taqriz va taqriznoma kiradi. Ikkinchi guruhga adabiy portret, ijodiy suhbat, esse va ochiq xat kiritilishi mumkin. Uchinchi guruh esa ilmiy-tanqidiy maqola, adabiy sharh, polemik maqola va adabiy-tanqidiy tadqiqotlarni qamrab oladi. Bunday tasnif qat’iy chegarani anglatmaydi, balki janrlarning asosiy vazifalarini tushunishga yordam beradi.

Taqriz muayyan badiiy asar, kitob, to‘plam yoki tarjima haqida yoziladigan, uning mazmuni va badiiy xususiyatlarini tahlil etib, umumiy baho beradigan tanqidiy janrdir. Taqrizning asosiy vazifasi kitobxonni asar bilan tanishtirish, asarning adabiy jarayondagi o‘rnini ko‘rsatish va uning yutuq hamda kamchiliklarini asosli ravishda ochib berishdan iborat.

Taqriz odatda asar va muallif haqida qisqacha ma’lumot berish, mavzu va g‘oyani aniqlash, obrazlar tizimi hamda kompozitsiyani tahlil qilish, til-uslub xususiyatlarini ko‘rsatish va yakuniy xulosa chiqarish kabi tarkibiy qismlardan tashkil topadi. Biroq bu qismlar har bir taqrizda bir xil tartibda kelishi shart emas. Masalan, she’riy to‘plam taqrizida obrazlilik, ritm, qofiya, poetik til va lirik qahramon tahlili ustuvor bo‘lsa, roman taqrizida syujet, konflikt, xarakterlar evolyutsiyasi va tarixiy muhitga ko‘proq e’tibor qaratiladi.

Taqrizning muhim belgisi — uning aniq bir asarga yo‘naltirilganidir. Tanqidchi “asar yaxshi” yoki “asar sust” kabi umumiy hukmlar bilan cheklanmasligi kerak. U bahosini matndan olingan misollar, obrazlar xatti-harakati, muallif qo‘llagan tasvir vositalari va kompozitsion yechimlar orqali asoslaydi. Masalan, romandagi bosh qahramon xarakteri izchil rivojlanmagan deyilsa, bu fikr qahramonning muhim epizodlardagi qarorlari va xatti-harakatlari bilan isbotlanishi lozim.

Masalan, Abdulla Qodiriy portretini yaratishda uning jadidchilik muhiti bilan aloqasi, hajviy asarlari, “O‘tkan kunlar” va “Mehrobdan chayon” romanlaridagi tarixiy tafakkur, xalqona til va xarakter yaratish mahorati tahlil qilinishi mumkin. Cho‘lpon adabiy portretida esa shoirning lirik olami, milliy uyg‘onish g‘oyalari, tarjimonlik faoliyati va she’riy tilga olib kirgan yangiliklari muhim o‘rin tutadi.

Adabiy portretning ta’sirchanligi hujjatli ma’lumot va badiiy mushohadaning uyg‘unligiga bog‘liq. Biroq obrazli bayon tarixiy faktlarni o‘zgartirish yoki tekshirilmagan rivoyatlarni haqiqat sifatida taqdim etish uchun asos bo‘la olmaydi.

Esse adabiy tanqidning erkin kompozitsiyali, muallifning shaxsiy mushohadasi va obrazli tafakkuriga keng imkon beradigan janridir. Unda tanqidchi muayyan asar, ijodkor, adabiy hodisa yoki estetik muammo yuzasidan o‘z qarashlarini ifodalaydi. Esse ilmiy maqolaga qaraganda erkinroq tuzilishga ega bo‘lsa-da, u ham fikrning izchilligi va dalillarga tayanishi bilan qadrlanadi.

Esse janrida tanqidchi o‘z taassurotlarini bayon etishi, asardagi bir obraz yoki detal orqali kengroq ma’naviy muammoga murojaat qilishi mumkin. Masalan, bir hikoyadagi ona obrazi haqida yozilgan esse mehr, xotira, avlodlar davomiyligi va insoniy mas’uliyat kabi tushunchalarni muhokama qilishga olib kelishi mumkin.

Adabiy sharhning vazifasi alohida asarlarga batafsil taqriz yozish emas, balki umumiy tendensiyalarni aniqlash, yutuq va muammolarni qiyoslash, adabiy jarayonning bugungi holati haqida yaxlit tasavvur berishdir. Shu sababli sharhda tanlangan asarlar tasodifiy emas, muayyan mezon asosida saralangan bo‘lishi lozim. Polemik maqola yoki adabiy munozara esa muayyan adabiy masala yuzasidan turli qarashlar to‘qnashuvini ifodalaydi. Bunday janrda muallif boshqa tanqidchining fikriga munosabat bildiradi, uning dalillarini tahlil qiladi va o‘z pozitsiyasini asoslaydi. Polemikaning samarali bo‘lishi uchun bahs shaxsga qarshi emas, fikr va dalilga qaratilishi kerak. Adabiy munozara adabiyot taraqqiyotida muhim vazifani bajaradi: u bir qarashning mutlaq hukmron bo‘lib qolishiga yo‘l qo‘ymaydi, yangi savollarni yuzaga chiqaradi va adabiy mezonlarni qayta ko‘rib chiqishga undaydi. Biroq haqorat, asossiz ayblov va siyosiy tamg‘alash munozaraning ilmiy qiymatini pasaytiradi. Adabiy suhbat yozuvchi, shoir, tarjimon, adabiyotshunos yoki noshir bilan olib boriladigan savol-javob shaklidagi janrdir. Suhbatda ijodkorning adabiyotga munosabati, ijodiy laboratoriyasi, asar yaratilish tarixi, kitobxon bilan aloqasi va adabiy jarayon haqidagi qarashlari yoritiladi. Suhbatning sifati savollarning aniqligi, suhbatdosh fikrlarini ochishga xizmat qilishi va javoblarning mazmunan boyligiga bog‘liq.

Bu janrlar adabiy tanqidni faqat tayyor asarni baholash doirasidan chiqarib, ijodkor va kitobxon o‘rtasidagi bevosita muloqotga aylantiradi. Ayniqsa, yosh ijodkorlar bilan suhbatlar adabiy jarayonga yangi kirib kelayotgan avlodning qarashlari, izlanishlari va muammolarini aniqlash imkonini beradi. Bugungi kunda adabiy tanqid an’anaviy gazeta-jurnal va ilmiy nashrlar bilan cheklanib qolmayapti. Internet nashrlari, elektron jurnallar, bloglar, ijtimoiy tarmoqlar, podkastlar va videoplatformalar kitoblar haqida fikr bildirishning yangi imkoniyatlarini yaratdi. Videotaqriz, audioesse, jonli muhokama va kitobxonlik klublaridagi tahliliy suhbatlar tanqidiy muloqotning zamonaviy shakllari sifatida kengaymoqda.

Raqamli muhitning afzalligi — fikrning tez tarqalishi, turli hududlardagi kitobxonlarning munozaraga qo‘shilishi va yangi asarlar haqida tezkor axborot olish imkoniyatidir. Biroq bu muhitda tanqidiy fikr bilan reklama, shaxsiy taassurot va yuzaki tavsiyani farqlash qiyinlashishi mumkin. Ko‘p ko‘rilish yoki ko‘p izoh qoldirilishi tahlilning ilmiy va badiiy qiymatini avtomatik ravishda belgilamaydi.

Zamonaviy tanqidchi an’anaviy janrlarning asosiy talablarini saqlagan holda yangi vositalardan foydalanishi lozim. Masalan, videotaqrizda ham asar mazmunini to‘g‘ri bayon qilish, muhim badiiy jihatlarni misollar bilan ko‘rsatish, muallif huquqini hurmat qilish va spoiler masalasida tomoshabinni ogohlantirish muhim. Podkast yoki suhbatda esa savollar muayyan ilmiy-adabiy muammoga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak.

Shunday qilib, raqamli texnologiyalar adabiy tanqid janrlarini yo‘q qilmaydi, balki ularning ifoda shakllarini kengaytiradi. Janrning mohiyati esa platforma o‘zgargan taqdirda ham saqlanadi: badiiy asarni tushunish, tahlil qilish va asosli baholash. Adabiy tanqidning ishonchliligi, eng avvalo, xolislik va dalillilikka bog‘liq. Tanqidchi asarni muallifning shaxsiy hayoti, siyosiy qarashlari yoki ommaviy obro‘siga qarab emas, uning matni va badiiy xususiyatlariga tayanib baholashi kerak. Biografik ma’lumotlar muhim bo‘lishi mumkin, biroq ular matn tahlilining o‘rnini bosa olmaydi.

Ikkinchi muhim mezon — tarixiylik. Har bir asar muayyan davr, adabiy muhit va estetik an’analar doirasida yaratiladi. Shu bois bugungi qarashlarni o‘tmish asariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri tatbiq etishdan oldin uning yaratilish sharoiti, janri, auditoriyasi va davr tilini hisobga olish lozim.

Uchinchi mezon — shakl va mazmun birligi. Asarning g‘oyaviy mazmuni uning kompozitsiyasi, tili, obrazlari, ritmi, uslubi va tasvir vositalari orqali namoyon bo‘ladi. Tanqid faqat “nima haqida yozilgan?” degan savol bilan cheklanmasdan, “qanday tasvirlangan?” degan savolga ham javob berishi zarur.

To‘rtinchi mezon — ilmiy halollik. Iqtiboslar manbasi ko‘rsatilishi, boshqa olimlarning qarashlari muallif fikridan farqlanishi, tekshirilmagan ma’lumotlar qat’iy fakt sifatida berilmasligi kerak. Ayniqsa, tarixiy adabiy jarayonni yoritishda nashr yili, maqola nomi, muallif va matbuot manbasini tekshirish muhimdir.

Beshinchi mezon — konstruktivlik. Tanqidning vazifasi faqat kamchilik topish emas, balki asarning yutuqlarini ko‘rsatish, muammolarni tushuntirish va ijodiy rivojlanish uchun asosli tavsiyalar berishdan ham iborat. Shu jihatdan adabiy tanqid adabiyot va kitobxon o‘rtasidagi vositachi, ijodkor uchun esa fikr-mulohaza maydoni hisoblanadi. Adabiy tanqid janrlarini samarali o‘rganish uchun oliy ta’lim muassasalarida nazariy bilim bilan amaliy mashg‘ulotlarni uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiq. Talabalar bir xil badiiy asar asosida turli janrlarda — qisqa taqriz, kengaytirilgan maqola, esse va adabiy portret shaklida matnlar tayyorlashi mumkin. Bu mashq janrlar o‘rtasidagi farqni amaliy ravishda anglashga yordam beradi.

Umuman olganda, adabiy tanqid janrlarini o‘rganish faqat adabiyotshunos mutaxassislar uchun emas, balki faol kitobxon, bo‘lajak pedagog, jurnalist va ijodkorlar uchun ham zarur. Chunki asosli tahlil qilish qobiliyati insonning matnni chuqur anglash, fikrini ravon ifodalash va turli qarashlarni xolis baholash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, adabiy tanqid janrlari badiiy adabiyot va kitobxon o‘rtasidagi ma’naviy-estetik muloqotni ta’minlaydigan muhim shakllar tizimidir. Ular yordamida badiiy asarlarning mazmuni va shakli tahlil qilinadi, ijodkorlarning mahorati baholanadi, adabiy jarayonning yutuq va muammolari aniqlanadi hamda kitobxonning estetik didi rivojlantiriladi.

Taqriz, adabiy-tanqidiy maqola, adabiy portret, esse, adabiy sharh, polemik maqola, suhbat va ochiq xat kabi janrlar o‘z vazifasi, hajmi, kompozitsiyasi va tahlil usuli bilan bir-biridan farq qiladi. Taqriz muayyan asarga baho berishga yo‘naltirilgan bo‘lsa, maqola kengroq ilmiy muammoni o‘rganadi; adabiy portret ijodkorning hayoti va ijodiy qiyofasini ochadi; esse esa muallifning erkin mushohadasini ifodalaydi. Sharh adabiy jarayonni umumlashtiradi, polemika esa turli qarashlarning dalillarga asoslangan bahsini yuzaga chiqaradi.

Janrlarning xilma-xilligi tanqidchiga o‘z maqsadiga mos shaklni tanlash imkonini beradi. Biroq janr qanday bo‘lishidan qat’i nazar, tanqidiy fikrning asosiy talablari — xolislik, dalillilik, tarixiylik, matnga tayanish va ilmiy halollik — o‘zgarmaydi. Asarni faqat mavzusi yoki muallifining mavqei asosida baholash uning badiiy o‘ziga xosligini to‘liq ochib bera olmaydi.

Zamonaviy raqamli muhit adabiy tanqid janrlarining yangi ko‘rinishlarini yuzaga chiqarmoqda. Videotaqriz, podkast, blog va onlayn muhokamalar tanqidiy fikrni keng auditoriyaga yetkazish imkonini beradi. Shu bilan birga, tezkor axborot oqimida yuzaki taassurotni professional tahlildan ajratish, manbalarni tekshirish va asar matniga tayanish yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Demak, adabiy tanqid janrlarini chuqur o‘rganish adabiy jarayonni to‘g‘ri anglash, badiiy asarni har tomonlama baholash va kitobxonlik madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiladi. Adabiy tanqidning haqiqiy kuchi keskin hukm chiqarishda emas, balki asarning mohiyatini ochib berish, ijodkor va kitobxonni mushohadaga undash hamda adabiyot taraqqiyotiga xolis fikr bilan hissa qo‘shishidadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aristotel. Poetika. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1980.
2. Belinskiy V. G. Adabiyot haqidagi orzular va maqolalar. – Tanlangan adabiy-tanqidiy asarlar.
3. Bakhtin M. M. Estetika slovesnogo tvorchestva. – Moskva: Iskusstvo, 1979.
4. Zaytsev V. A. Teoriya literaturnoy kritiki. – Moskva: Vysshaya shkola, 1982.
5. Timofeyev L. I., Vengrov N. P. Kratkiy slovar literaturovedcheskikh terminov. – Moskva: Prosveshcheniye, 1963.
6. Nazarov B., Rasulov A., Qahramonov Q., Axmedova Sh. O‘zbek adabiy tanqidchiligi tarixi. – Toshkent: Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012.
7. Rasulov A. Tanqid, tahlil, baholash. – Toshkent: Fan, 2006